

Прохоров Д.А. Караимские молитвенные дома «кенасы» на территории Украины: современное состояние и перспективы использования

В статье рассматривается современное состояние караимских молитвенных домов «кенас», находящихся на территории Украины в контексте научной реконструкции прошлого коренных народов Крыма и сохранения их историко-культурного наследия.

Ключевые слова: караимы, кенасы, историко-культурное наследие, памятникоохранная деятельность.

Prokhorov D.A. The Karaite houses of prayer «kenases» in Ukraine: modern state and prospects of the use

In this article the modern state of the Karaite houses of prayer «kenases» in Ukraine is analysed in the context of scientific reconstruction of the past of a native people of the Crimea peninsula and maintenance of their historic and cultural heritage.

Key words: Karaites, historic and cultural heritage, Karaite's houses of prayer «kenases», sites' protective campaign.

26.02.2013 р.

УДК 902 (477.51) «18/191»

Л.В. Ясновська

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСЬКОГО СОБОРУ ПРОТЯГОМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються результати архітектурно-археологічних досліджень членами наукових установ та товариств Росії Спасо-Преображенського собору в Чернігові протягом ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Спаський собор, Чернігів, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, Імператорська археологічна комісія, Імператорське Московське археологічне товариство, Чернігівська губернська вчена архівна комісія.

Чернігівський Спаський собор є унікальною пам'яткою давньоруської архітектури, яка дійшла до наших днів практично без перебудов. Архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору розпочинаються наприкінці ХVІІІ ст. Саме в цей час духовну владу непокоїв стан стародавніх храмів регіону і, насамперед, чернігівського Спасу. За наказом Катерини ІІ у 1787 р., після її відвідин Чернігова, було підготовлено плани і описи цієї православної святині. План з експлікацією, створений губернським архітектором І. фон Дітріхштейном, засвідчив факт перших архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору ХІ ст. [15, 45-46]. З його південно-західного боку зафіксовано фундаменти зруйнованої хрещальні, на місці якої наприкінці ХVІІІ ст. була збудована південна башта.

На початку ХІХ ст. значного поширення набули «наукові мандрівки», що мали на меті пошук та реєстрацію середньовічних старожитностей.

Російська Академія наук «по Высочайшему повелению» створила експедицію під керівництвом К.М. Бороздіна, покликану виявити і зафіксувати стан давньоруських пам'яток. У 1810 р. він разом з О.І. Єрмолаєвим, художником Д.І. Івановим та архітектором Максютініним об'їхали територію Північного Лівобережжя, відвідали Чернігів, Любеч, Остер, Ніжин та Біловежу [12, 45-46].

У нотатках до опису Чернігова К.М. Бороздіним було описано та виконано план і розріз Спасо-Преображенського собору й замальовано його східний фасад. Крім того, він упевнено зазначив, що «по своей древности он превосходит даже Киевский Софийский собор, хотя точный год его основания и неизвестен» [12, 47].

До історії Спасу та його архітектурних особливостей звернувся чернігівський історик, кореспондент румянцевського гуртка М.Є. Марков. У роботі «О достопамятностях Чернигова» (1816 р.), надрукованій на шпальтах Санкт-Петербурзького журналу «Периодические сочинения об успехах народного просвещения» [10], він проаналізував історію Спаського собору і прийшов до висновку, що круглу башту з «дикого камня и кирпичных плит» можна вважати красним теремом, поряд з яким розташовувався «дворец Княжеской», і де, можливо, знаходились поховання чернігівських князів, згаданих у літописі. М.Є. Марков, як і О.Ф. Шафонський, згадав про склепи під долівкою храму. Як вважає О.І. Журба, для М.Є. Маркова вивчення місцевої давнини було тією формою позаслужбової діяльності, яка зближувала його з регіональною елітою, її духовними потребами і запитамі [6, 97].

Уряд Російської імперії, зі свого боку, ініціював заходи щодо охорони історико-культурної спадщини. Своїм указом від 31 грудня 1826 р. Микола І зобов'язав місцеву адміністрацію збирати відомості про «остатки древних замков и крепостей, или других зданий древности, и в каком они положении ныне находятся... чтобы строжайше воспретить таковые здания разрушать; что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местной полиции» [13, 1373]. Відтак, на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» у 1848 р. з'явилося повідомлення місцевого «Начальства» про Спаський собор у Чернігові, в якому «стены и доныне сохранились без всякого повреждения» [17, 269]. Особливу увагу привертає повідомлення про результати перебудов у Спаському соборі на початку ХІХ ст. Так, із західного боку «с левой... стороны» планувалося зробити двері, але «при выломке камней открылась в стене пуста с множеством костей» [17, 270]. Скоріш за все, це могли бути перепоховання чернігівських князів.

Представники перших наукових товариств також долучились до вивчення архітектурних пам'яток

давньоруської доби. З 1845 р. з Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів починає співробітничати Т.Г. Шевченко. Старожитностями він зацікавився ще в Петербурзькій Академії мистецтв під керівництвом одного з фундаторів російської археології О.М. Оленіна [3, 24], а Тимчасова комісія для розгляду давніх актів потребувала співробітника, здатного за відсутності фотографічного обладнання замалювати їх. Відтак, протягом 1845-1846 рр. Т.Г. Шевченко здійснив три досить тривалі поїздки в різні регіони України [7, 40].

Наприкінці 1845 р. Т.Г. Шевченка було відряджено до Полтавської та Чернігівської губерній, до Києва ж він повернувся лише в квітні 1846 р. [3, 3]. Його увагу привернули передусім стародавні укріплення та пам'ятки давньоруської архітектури. Одержавши дозвіл чернігівського архієпископа Павла на обстеження храмів, він детально описав їх, а також церковне начиння в історико-археологічних нотатках під назвою «Археологические заметки» [19, 217-219].

Особливий інтерес у Т.Г. Шевченка викликала найдавніша архітектурна пам'ятка Чернігова – Спаський собор: «Храм Спаса заложен Мстиславом Удалим, между 1026 и 1036 годами достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240, простоял в запустении 436 лет, то есть до 1675 года, и возобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским; внутри храма ничего не осталось, кроме двух букв Q и I, вероятно, была надпись, которая во время обновления заложена кирпичом» [19, 217]. Слід зазначити, що Т.Г. Шевченко припустився деяких помилок, зокрема, назвав засновника Спаського собору Мстислава Хороброго Удалим і датував 1240 р. облогу міста – насправді монголо-татари захопили Чернігів у 1239 р.

Значну увагу пам'яткам давньоруської архітектури Чернігова приділив професор Київського університету св. Володимира, також член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів В.Ф. Домбровський, визнаючи їх «первенцями церковного зодчества в России» [5, 32]. В «Очерке города Чернигова и его области в древнее и новое время», виданому в 1846 р., він згадав про знахідку срібного ідола неподалік від Спаського собору і висловив припущення про те, що «этот храм, по всей вероятности, воздвигнут на месте древнего капища». Дослідник з гіркотою зауважив, що «для исследователя старины, утрата их прежнего вида не вознаграждена: без нее, быть может, мы имели бы более понятия об атрибутах божеств, которым поклонялись древние северяне, язычники» [5, 34]. В.Ф. Домбровський не обійшов увагою історичні обставини, за яких «целовали черниговские князья крест» і визначив місцезнаходження князівських поховань «в особом тереме» [5, 36-37].

Новий, більш якісний етап у вивченні

Спаського собору розпочинається з 70-х рр. XIX ст. Давньоруськими старожитностями Чернігово-Сіверської землі зацікавилися представники Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ). Не обійшли вони увагою і перший мурований храм Чернігова. Одним із перших до його вивчення звернувся академік архітектури О.О. Авдєєв, який у 1871 р. здійснив обміри Спаського собору. Він, зокрема, звернув увагу на колони, обкладені цеглою у другій половині XVIII ст., і шиферні парапети, оздоблені «византийскими орнаментами». О.О. Авдєєв, як і О.Ф. Шафонський та М.Є. Марков, зауважив, що під долівкою собору «во многих местах видны могилы» і висловив думку про необхідність здійснити «подробное исследование собора» [1, 610].

У 1881 р. дослідження Спаського собору продовжив А.М. Павлінов, який заклав кілька шурфів з північного боку собору і виявив, що «четверти на полторы ниже дна рва находятся остатки фундамента из кирпича и булыжника на известковом растворе совершенно симметричные южному фундаменту, с такими-же закруглениями стены его с востока, как и алтарь собора» [1, 606]. Вочевидь, А.М. Павлінов зафіксував залишки каплиці XI ст., які будуть детально досліджені у 1923 р. та 2012 р. [9, 185].

З утворенням у 1896 р. в Чернігові губернської вченої архівної комісії (далі – ЧГВАК) питання вивчення, реставрації, збереження та охорони Спаського собору перебирають на себе представники цієї наукової інституції. Одним із перших до вивчення пам'ятки звернувся О.К. Яригін. Він зазначив, що Мстислав був фундатором Спаського собору в Чернігові, хоча на його місці раніше височив «деревянный храм в честь Преображения Господня, основанный Владимиром Святым». Час закінчення будівництва храму, на думку О.К. Яригіна, співпадає з «основанием храма Софии в Новгороде (1045 г.)» [20, 46]. Цю версію підтримують і сучасні дослідники.

Інформуючи ІМАТ про свою діяльність за трирічний термін з часу проведення XI Археологічного з'їзду, ЧГВАК акцентувала увагу на дослідженнях, що проводилися протягом 1899 та 1901 рр. навколо Спаського собору і в самому храмі. Комісія звернулася до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з проханням повідомити її про початок будівництва котельні біля Спасу. Було організовано чергування «полицейского чина». Під час спостережень за земляними роботами біля північного притвору, з боку вітваря, управитель справами комісії П.М. Тиханов зафіксував кладку склепу. Було знято план, але самостійно розкопувати його члени ЧГВАК не наважились [16, арк. 43 зв.-44]. Принагідно зазначимо, що розкопки цієї пам'ятки у 1923 р. провів М.О. Макаренко [9], повторно – у 2012 р.

О.М. Іоннісян та О.Є. Черненко [18]. З південного боку собору під час земляних робіт для прокладання «труб из кочегарки в церковь» було відкрито «идушее к стене узкое отверстие, вроде трубы большого диаметра...отверстие это заделано, оставлено в своем прежнем виде» [11, 8-9].

Влітку 1901 р. у соборі замінювали чавунну долівку, покладену 1798 р., на пірогранітну, але ЧГВАК про це не повідомили. Прослідкувати розташування ймовірних поховань не вдалось. Завдяки вчасному повідомленню одного з членів комісії, стало відомо про те, що в соборі зсунули всі кіоти і це дозволило оглянути «на задних главных внутренних столбах...незаделанную кладку» із дикого каменю та цегли-плінфи. На деяких плоских поверхнях каменів було помічено зображення хрестів, зірочок, вирізаних цвяхом. Стародавню кладку сфотографовано Р.А. Чарнецьким та матеріали передано до ЧГВАК [16, арк. 45].

Під час підготовки до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, за дорученням Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), Спаський собор оглянув професор Д.В. Айналов, який у липні 1906 р. відвідав Чернігів. У своєму звіті він зазначив, що для подальших студій необхідно «произвести множество проб, для чего сбивать штукатурку». Це дозволить, зокрема, визначити час «возникновения северной башии» [14, арк. 62, 63].

Крім того, ЧАК цікавили плани ІМАТ щодо дослідження князівських склепів під долівкою Спаського собору. Так, у квітні 1906 р. на зборах Чернігівського попереднього комітету по підготовці археологічного з'їзду в присутності П.С. Уварової «члены старшей братии Черниговского кафедрального собора» обговорювали питання «о вскрытии склепа княжеских могил под ступом Спасского собора», який, на їхню думку, розташовувався «в притворе с правой стороны» [14, арк. 35]. Тоді ж місцеві дослідники запропонували провести дослідження «под ступом всего сквера, очистит его от мусора. При обнаружении могил вскрыть их сфотографировать и закрыть, разрушенное восстановить, обследованию подлежит склеп Спасского собора, а потом Борисоглебского» [14, арк. 35 зв.]. Вже в червні 1906 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній погодився на проведення досліджень князівських склепів, які планувалося провести протягом червня-липня 1906 р. У цих роботах від ІМАТ планував взяти участь візантолог Н.П. Кондаков та архітектор Ф.Ф. Горностаев, від ІАК – Д.В. Айналов та представник Церковного археологічного товариства при Київській духовній Академії М.І. Петров [14, арк. 87, 108]. Втім розкопки так і не були проведені через брак коштів, хоча представники ЧАК з нетерпінням очікували «как разрешится вопрос о вскрытии подполья

Спасского собора, так как это интересует всех нас» [14, арк. 50]. Ці питання частково були вирішені під час досліджень, що провели члени ВУАК М.О. Макаренко та І.В. Моргілевський у 1923 р.

Посилання

1. Авдеев А. Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове / А. Авдеев, А. Павлинов // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 596-610.
2. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 271-305.
3. Брайчевський М.Ю. Шевченко та археологія / М.Ю. Брайчевський // Історичні погляди Т.Г. Шевченка. – К., 1964. – С. 39-45.
4. Відділ письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації, ф. 17, оп. 1, спр. 635, 517 арк.
5. [Домбровский В.В.] Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время / В.В. Домбровский. – К., 1846. – 49 с.
6. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О.І. Журба. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.
7. Иванцов И. Т.Г. Шевченко – историк-археолог / И. Иванцов // Исторический журнал. – 1939. – № 4. – С. 95-101.
8. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Полтава: Криниця, 1994. – 140 с.
9. Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліді року 1923) / М. Макаренко // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 176-186.
10. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова / М.Е. Марков // Окремий відбиток з: Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1816. – № 41. – С. 1-40.
11. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1896-1902 гг. – Чернигов, 1903. – 32 с.
12. Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809-1810 гг. / Д.В. Поленов // Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г. / [под ред. графа А.С. Уварова]. – М., 1871. – Т. 1. – С. 69-77.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. 1. – 1675 с.
14. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, ф. 4, оп. 1, спр. 53, 414 арк.
15. Федоренко П. З історії старого Чернігова / П. Федоренко // Україна. – 1930. – Кн. 3. – С. 37-47.
16. Центральний історичний архів м. Москви, ф. 454, оп. 2, спр. 139, 45 арк.
17. Церковь Св.Спаса в Чернигове // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – Кн. 5. – С. 268-271.
18. Черненко О.Є. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень / О.Є. Черненко, О.М. Іоннісян, Т.Г. Новик // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – К., 2013. – С. 321-329.
19. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. У 12 т. / [редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К., 2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь Южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.
20. Ярыгин А.К. Былое Черниговской земли / А.К. Ярыгин. – Чернигов, 1898. – 144 с.

Ясновская Л.В. К истории исследований черниговского Спасского собора на протяжении XIX – в начале XX ст.

В статье рассматриваются результаты архитектурно-археологических исследований членами научных учреждений и обществ России Спасо-Преображенского собора в Чернигове

на протязенні XIX – в началі XX вв.

Ключевые слова: Спасский собор, Чернигов, Временная комиссия для разбора древних актов, Императорская археологическая комиссия, Императорское Московское археологическое общество, Черниговская губернская ученая архивная комиссия.

Yasnovska L.V. To the history of researches of Chernihiv Spaso-Preobrazhensky Cathedral during the XIX – at the beginning of the XX centuries

The article deals with results of architectural and archaeological researches of Spaso-Preobrazhensky Cathedral in Chernihiv by members of Russian scientific organizations and societies during the XIX – at the beginning of the XX centuries.

Key words: Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Chernihiv, Temporary commission for consideration of ancient acts, Moscow Imperial archaeological association, Chernihiv provincial scientific archival commission.

22.03.2013 р.

УДК 94(477):72:624.011.1;694.1/5

Протоієрей Олександр Чурочкін

ДЕРЕВ'ЯНА ВОЗНЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА У ПУТИВЛІ

Стаття присвячена останньому дерев'яному храму міста Путивль – Вознесенській церкві (збудована у 1771 р., знищена в 1940-х рр.). На основі архівних даних та нещодавно виявлених документів висвітлюються головні події з історії цієї церкви у XX столітті.

Ключові слова: дерев'яна архітектура, Путивль, Вознесенська церква.

«Найвищих злетів українська дерев'яна архітектура досягла в церковному будівництві. Саме в цій сфері постали справжні її шедеври – великі собори й маленькі каплички, парафіяльні церкви і дзвіниці, огорожі, брами й башти» [1, 22]. Одним з таких справжніх шедеврів була Вознесенська церква у Путивлі.

Згідно з літописними даними, одним з найперших храмів Путивля була Вознесенська церква, що знаходилася на княжому дворі. Розповідаючи про розорення Путивля в 1146 році під час міжусобних війн, літописець писав: «...и церковь святого Възнесения всю облупиша, съсуды серебряныя, и индитьбе, и платы служебныя, а все шито золотом, и каделнице две, и кацьи, и еуангелие ковано, и книги, и колоколы» [2, 232]. Однак, це лише єдине згадування про неї.

З приведеного уривка літописного тексту неможливо зрозуміти, якою була ця Вознесенська церква – кам'яною чи дерев'яною. Наступного разу ми зустрічаємо її ім'я в списку храмів Павла Алеппського (1654). Важко сказати, чи мали ці два храми XII і XVII ст. щось спільне, окрім

Дерев'яна Вознесенська церква

назви. «Вернее всего полагать, что упоминаемая в летописи Вознесенская церковь в Путивле стояла в крепости городской, что ныне Городок, потому что крепость была самой важной частью города; в ней помещались в первое время существования города княжеские дворцы и посадниковы, потом воеводские, так же и княжеская церковь вблизи княжеского терема» [3, 41].

І.М. Рябінін зазначав, що на початку XX ст. «церковь Вознесения, хотя существует и поныне в городе Путивле, но существует в деревянном виде, перестроенная, как говорят старожилы, чуть ли не в третий раз на одном и том же месте» [4, 29]. Під час перепланування міста в 1784 р. повз вівтар храму було прокладено нову вулицю, яка отримала відповідну назву – Вознесенська (зараз має радянську назву «Свердлова»).

Згаданий Рябініним Вознесенський храм був останнім з дерев'яних церков Путивля. В усіх відомих джерелах він згадувався як споруджений в 1771 р. Храм являв собою тридільну в плані споруду, з квадратним бабинцем-притвором, увінчаним «банею» – дзвіницею, високим наосом і гранчастою апсидою. Мистецтвознавці відзначали схожість цієї Путивльської церкви з пам'ятниками дерев'яного зодчества бойківсько-лемківської школи. Подібність виявлялася в наявності «над бабинцем-притвором відкритої аркади-галереї (гульбища) і дзвіниці, а також великого числа заломів в банях» [5, 222]. Крім основного, Вознесенського, цей храм мав ще й крихітний Успенський приділ на другому ярусі під дзвіницею. Богослужіння в ньому відбувалося «только раз в год [на Успение] по причине тесноты: двадцати человекам там тесно и свечи гаснут. Церковь – на хорах; впереди алтаря три больших стеклянных рамы, из которых средняя отворяется, когда бывает служба, и только благодаря этому можно бывает совершать священнодействия служащим в алтаре. Только часть [богомольцев] стоит на верху, а вся остальная масса находится внизу, в Вознесенском храме, и на двух галереях